

Anton van Hooff

Nero & Seneca

De despoot en de denker

Ambo|Amsterdam

Inhoud

Chronologie 9

Stamboom 11

Kaarten 12

Een tragisch duo 15

1 Ambitieuze dood en ellendig einde (65 en 68) 19

Stoïsch sterven 19

Artistiek sterven 28

Bekroning en afgang 34

2 Provinciaal en prins (tot 41) 36

In de schaduw van de burgeroorlog 36

Remigratie naar Rome 44

Alweer een prinsje 53

Valse start 58

Tendentieus troosten 60

Als de pietas mij niet misleidt 67

3 Otium cum indignitate (Corsica 41-49) 70

Schrijven op Corsica 73

Wie wordt vertroost? 78

Vleien van het hof 84

Ondertussen in Rome 90

- 4 Tirannenleraar (49-54) 95**
Hoveling 95
Agrippina als vorstin 101
Schrijven in negotium 103
Gedoodverfde opvolger 111
Klaar met Claudius 116
- 5 De zonnevorst en zijn souffleur (54-59) 120**
Een heiland 120
Zoon van een god 124
De mildevorst 130
Een geleidevorst 142
Seneca's patronage 146
- 6 Vuile handen van een moedermoord (59-62) 155**
Vernuftige misdaad 155
Seneca als crisismanager 161
Vorstelijk artiest 167
Tegen het moordspel? 171
Slavenvriend? 173
- 7 Otium en officium (62-65) 177**
Geweigerd pensioen 177
Schrijven in otium 185
Octavia 192
Première in Napels 202
Rome brandt 205
De elite rebelleert 211
- 8 Het laatste bedrijf (65-68) 224**
Eindelijk woon ik als mens 224
Poppaea voor altijd 227
Artiest voor altijd 228
Theatrale triomfen 232
Het einde van een dynastie 236

Epiloog 239

Noten 245

Bronnen 254

Namenregister 257

Chronologie

55 (ca.) v.Chr.	Lucius Annaeus Seneca (Rhetor) vader van de bekende Seneca in Cordoba geboren
44, 15 maart 31	Gaius Julius Caesar vermoord door Brutus en Cassius slag bij Actium: Marcus Antonius verslagen door Caesars adoptiefzoon Octavianus
27	Octavianus' militaire monarchie krijgt wettelijk gezicht; hij krijgt de titel Augustus
4-1 v.Chr.	Lucius Annaeus Seneca in Cordoba geboren, vroeg naar Rome gebracht
14 n.Chr. 31 37	Augustus sterft, opgevolgd door adoptiefzoon Tiberius Seneca keert terug van jarenlang verblijf in Egypte dood van Tiberius, Caligula nieuwe princeps; Seneca moet optreden als redenaar staken, schrijft <i>Tot Marcia</i>
37, 15 dec. 40 (ca.) 41, 21 feb. 41	Nero geboren Seneca Rhetor, de vader van Seneca, overlijdt Britannicus geboren, zoon van Claudius en Messalina Caligula vermoord, opgevolgd door Claudius; Seneca door toedoen van diens vrouw Messalina naar Corsica verbannen, schrijft daar <i>Tot Helvia</i> , <i>Tot Polybius</i> , epigrammen
49 (of 48?)	Seneca door toedoen van Claudius' nieuwe vrouw Agrippina uit verbanning teruggeroepen, door haar aangesteld tot Nero's gouverneur
50	Seneca praetor
54, 13 okt.	na Claudius' dood wordt Nero princeps
55 jan./begin feb.	Britannicus, Claudius' echte zoon, uit de weg geruimd
56 aug.-sept.	Seneca consul
59 maart	Agrippina op Nero's bevel vermoord; Seneca masseert de onlustgevoelens weg

- 62 Afranius Burrus, gardecommandant, sterft; Seneca probeert zich aan het openbare leven te onttrekken; Nero scheidt van Octavia, verbant en doodt haar, trouwt met Poppaea Sabina; Seneca schrijft zijn *Ethische brieven aan Lucilius*
- 63 geboorte en dood van Claudia, dochter van Nero en Poppaea Sabina
- 64, 18/19 juli grote brand van Rome; christenen als zondebok aangewezen; Seneca schenkt geld; Nero begint bouw Gouden Huis
- 65 samenzwering van Piso; Seneca van medeweten beschuldigd, volgt tussen 19 en 30 april het zelfdodingsbevel van Nero op, Poppaea sterft door huiselijk geweld van Nero
- 66 Nero trouwt met Statilia Messalina; tournee door Griekenland
- 68 rebellieën door diverse legercommandanten; Nero keert terug uit Griekenland; 9 juni Nero laat zich doden

Een tragisch duo

‘Wreed Romeins keizer van vier letters’, zo kennen we Nero uit de kruiswoordraadsels. Die slechte naam dankt hij aan het vervolgen van christenen en aan de liquidatie van senatoren. Het bekendste slachtoffer van Nero’s terreur was Seneca. Zijn naam, met de afwisseling van klinkers en medeklinkers, zou ook geknipt voor puzzels zijn, maar hoe moeten we hem omschrijven? Als ‘Romeins stoisch filosoof’ of ‘keizerlijk raadsman uit de eerste eeuw van onze jaartelling’ of als ‘het bekendste slachtoffer van Nero’s schrikbewind’?

Zijn dramatische levenseinde was de climax van de talrijke wisselvalligheden die Seneca’s leven kende. Als hij in zijn rol van stoisch raadsman zijn lezer aanspoort tot standvastigheid spreekt hij niet louter vanuit filosofische theorie. Pijnlijke ervaringen hadden hem geleerd welke wendingen een leven kon nemen. Toen hij als redenaar populair werd, riep hij de jaloezie van keizer Caligula op. Veiligheidshalve brak hij zijn retorisch optreden maar af. Toen hij onder de nieuwe leider Claudius weer op het publieke toneel verscheen, trof de gramschap van diens gemalin Messalina hem. Seneca werd naar Corsica verbannen.

Teruggeroepen door Messalina’s opvolgster Agrippina werd hij belast met de opvoeding van haar zoon, de twaalfjarige prins Nero. Toen deze op zestienjarige leeftijd vorst werd, liet de puber zich aanvankelijk gewillig door zijn tutor leiden. In deze ‘gouden jaren’ van Nero’s bewind werd Seneca, die als stoïcus soberheid preekte, overstelpd met rijkdommen. Volwassen geworden ontpopte Nero zich als een liederlijke despoot. Toen hij zijn moeder Agrippina liet ombren-

gen, praatte Seneca de moedermoord nog goed. Na enige tijd vuile handen gemaakt te hebben, probeerde Seneca zich uit het publieke leven terug te trekken. Maar Nero liet hem niet gaan. Een paar jaar later beschuldigde hij Seneca van betrokkenheid bij een samenzwering en gaf hem het bevel zich te doden. Seneca maakte van zijn levenseinde een heropvoering van Socrates' dood. Zo werd hij de Romeinse icoon van filosofisch martelaarschap. Enkele jaren later was het Nero die de hand aan zichzelf sloeg, toen hij van alle kanten werd belaagd. Zijn ellendige zelfdoding gold echter als het verdiende einde van een tiran.

De levens van de vorst en de filosoof, die zo tragisch in elkaar verward raakten, bieden niet alleen historisch drama van formaat, maar roepen ook de vergelijking op met de situatie van intellectuelen onder recente dwangregimes. Kunnen we het ambitieuze jonge geleerden in de jaren dertig van de twintigste eeuw kwalijk nemen dat ze meegingen met de bruine golf van het nazisme? Toen het IJzeren Gordijn viel, maakte ik kennis met collega's die met hun geweten worstelden: hadden ze zich toch niet gecompromitteerd door feitelijk een bewind te steunen dat ze inwendig vervloekten? Anderen hadden de zuiverheid van hun geweten gered met ideologisch ongevaarlijke activiteit, zoals het vertalen van klassieke auteurs.

Deze vorm van 'innere Emigration' was ook Romeinse intellectuelen niet onbekend. Soms kozen zij voor een *otium*, vrij zijn van publieke taken. Soms ook werden zij gedwongen tot afzijdigheid. Seneca maakte zowel het opgelegde als het zelfgekozen *otium* mee. Die periodes maakte hij productief door een indrukwekkende reeks essays te schrijven. Het bekendst zijn de *Ethische brieven aan Lucilius*. Deze schreef hij in zijn laatste levensjaren, toen hij zich probeerde los te maken van Nero.

Misschien is de rijpheid van de levensherfst nodig om Seneca te waarderen. De eerstejaarsstudent klassieken sprak hij niet aan. We lazen de *Ethische brieven* vrijdag het eerste college-uur. De houten kop van de laatste uitgaansavond vóór het weekeinde had weinig op met Seneca's geteem over de deugd. Pas later kreeg ik oog voor zijn onmiskenbare stilistische vermogen. Een aantal van zijn pakkende uitspraken bracht het zelfs tot een bundeltje *Seneca voor managers*.¹ In de

hal van het Stedelijk Gymnasium Nijmegen begroet een senecaanse *sententia* de bezoekers: ‘leiden doen de lotsbeschikkingen iemand die gewillig is, de onwillige sleuren ze mee’ (*ducunt volentem fata, nolentem trahunt*). Door de eenheid van gedachte en vorm is Seneca een van de antieke prozaschrijvers van wie de lectuur in de originele taal aantoonbaar meerwaarde heeft. Ik hoop dat besef te hebben bijgebracht aan de bovenbouwleerlingen van het Stedelijk Gymnasium Nijmegen die ik ben gaan lesgeven toen ik mijn *otium* nam van de Nijmeegse universiteit. Met hun ‘Wat staat er nou precies?’ en ‘Wat bedoelt hij hier nu?’ dwongen ze mij tot een nauwgezette lezing van Seneca. Dank daarvoor, gymnasiasten van de lesgroep 6 Latijn 2 2007/8 en klas 5F 2008/9.

Nog meer dan Seneca is Tacitus, de geschiedschrijver van de periode, de meester van het Latijnse proza. Iedere vertaling doet hem tekort. Nog het meest benaderde P.C. Hooft het oorspronkelijke Latijn toen hij de *Annales* verdiestte tot *Jaarboeken*. Hij behield Tacitus’ variatie en abruptheid van stijl. Naar eigen zeggen had hij Tacitus dan ook 52 keer gelezen. Hij paste de *taciteïsche variatio* en *brevitas* toe in zijn *Nederlandsche historiën*. Zo hoopte hij de beginnende Nederlandse cultuurtaal pit te geven. Als hij succes had gehad, waren ons de eeuwen van saaie volzinnen bespaard gebleven. In elk geval sprak Tacitus mij als gymnasiast aan door zijn puntige stijl en sombere mensbeeld. Vooral door hem ben ik klassieken gaan studeren.

Natuurlijk is de overgeleverde documentatie de moderne historicus nooit genoeg. Er zijn pijnlijke gaten – zo is in de tekstoverlevering het deel van zijn werk dat Tacitus aan Nero’s laatste jaren wijdde, verloren gegaan. Maar we hebben de levensbeschrijvingen van de twaalf eerste caesaren door Tacitus’ jongere tijdgenoot Suetonius. Als hoofd van het vorstelijke secretariaat kon Suetonius de correspondentie van de vorst raadplegen, waaruit hij regelmatig citeert. De derde historicus die de periode dekt, bekeek de gebeurtenissen op een tijdsafstand van anderhalve eeuw. Het is de Grieks schrijvende Cassius Dio die de vroege keizertijd behandelde in het licht van eigentijdse ervaringen en preoccupaties. En met inscripties, munten en archeologische resten zijn we vergelijkenderwijs niet slecht af. Van Nero’s eigen teksten hebben slechts enkele flarden van zijn gedichten ons bereikt.

Van Seneca is een omvangrijk en gevarieerd oeuvre over. Het omvat puntdichten, toneelstukken, een natuurwetenschappelijk werk, een satire en wijsgerige referaten. Vooral deze filosofische traktaten maken dat Seneca voor ons meer wordt dan een platte figuur op het toneel van de Romeinse geschiedenis. We kennen hem als acteur én auteur. Leven en leer laten zich vergelijken, wat niet in het voordeel van Seneca's reputatie werkt, want hij handelde zeker niet altijd erg principieel. Maar wie kan na een actief leven beweren nooit vuile handen te hebben gemaakt?

In dit boek spreken de bronnen regelmatig, letterlijk of in parafrase. Letterlijke citaten worden altijd in het Nederlands gegeven. Soms zijn flarden origineel Latijn toegevoegd, als de tekstjes sprekend zijn en niet te lastig voor oud-gymnasiasten.

Zowel Nero als Seneca had omvangrijke netwerken, waardoor een groot aantal individuen voor kortere of langere tijd op het historische toneel verschijnen. Om van deze geschiedenis geen Russische roman te maken, zijn we spaarzaam met namen geweest en volstaan vaak met omschrijvingen. We meenden ook de leesbaarheid te dienen door wetenschappelijke relativeringen zoals 'waarschijnlijk' en 'ongetwijfeld' te vermijden. Achter de stelligheid waarmee het verhaal wordt verteld, zitten weloverwogen keuzes voor bepaalde lezingen en interpretaties.

Het dubbellevens van de vorst en zijn raadsman is chronologisch in periodes gevolgd. Alleen beginnen we met het einde van Seneca en Nero. Dat bepaalde in hoge mate hun blijvende reputatie en dus de tenor van hun levensgeschiedenis in de antieke bronnen.

I

Ambitieuze dood en ellendig einde (65 en 68)

‘Volgt meteen de doodslag van Annaeus Seneca, de vorst zeer welkom, niet omdat hij hem echt medeplichtig aan de samenzwering had bevonden, maar om met ijzer tekeer te kunnen gaan, nu vergif geen succes had gehad.’ Met deze bitse woorden begint Tacitus de schildering van Seneca’s levenseinde in het jaar 65. Vooraf gaat een hele reeks van moorden en gedwongen zelfdodingen in de terreurcampagne die Nero voerde na de ontmaskering van Piso’s samenzwering tegen zijn leven. Met de vorst wordt Nero bedoeld: hem was de liquidatie van Seneca zeer welkom.

Stoïsch sterven

Het motief was volgens Tacitus dus niet de mogelijke betrokkenheid van Seneca bij het complot, maar pure moordlust waarvan nu ook Nero’s oude tutor het slachtoffer werd. Er was alleen een vage verklaring van een verrader dat hij berichten had uitgewisseld tussen Piso en de ziekelijke Seneca. Piso had geklaagd dat Seneca hun oude vriendschap tekortdeed door hem niet bij zich toe te laten, waarop Seneca had gezegd dat persoonlijke ontmoetingen voor geen van beiden zin hadden. ‘Overigens hing zijn eigen behoud af van dat van Piso.’ Een argwanende geest als die van Nero leidde uit deze woorden af dat Seneca minstens vermoedde waarmee Piso bezig was. Hij wilde zich kennelijk verre van de onderneming houden, maar hoopte wel dat Piso zou slagen en overleven, omdat alleen zo Seneca’s behoud verze-

kerd was. Maar het weigeren van contact paste in het maatschappelijke isolement dat Seneca zich in zijn laatste levensjaren had opgelegd. Hij was de politiek en misschien het leven beu. Dat zijn eigen behoud afhing van dat van Piso was niet meer dan een beleefdheidsformule. Romeinse brieven beginnen stevast met 'als jij gezond bent, ben ik het ook'. Maar in de stalinistische terreurgolf van die dagen was iedere uitlating verdacht.

Een opperofficier van de garde werd op Seneca afgestuurd om te vragen of hij die woorden als de zijne herkende. 'Hij was toevallig of met opzet op dat moment uit Campanië teruggekomen en op de vierde mijlsteen had hij in zijn voorstadsvilla kwartier gemaakt.' Die voorstadsvilla, zijn *suburbanum*, was een van de bezittingen die Seneca had aangehouden toen hij een jaar tevoren na de grote brand van Rome veel bezit had weggegeven om het herstel van de hoofdstad te helpen bekostigen. Zoals andere leden van de Romeinse elite bezat hij in Rome een herenhuis, een *domus*, waar hij in het politieke winterseizoen verbleef. Voor korte recessen hadden de aristocraten landhuizen in de directe omgeving. In de zomer trokken ze naar hun platelandsvilla's, *villae rusticae*, die in de eerste plaats landbouwbedrijven waren, maar ook aan de landheer een aangenaam vakantieverblijf boden. Of Seneca ook aan de Golf van Napels een of meer villa's had is ongewis, hoewel iemand van zijn stand aan deze Romeinse Riviera een zomerverblijf hoorde te hebben. Campanië was namelijk in zekere zin het binnenste buitenland van Italië, zoals Zuid-Limburg in de negentiende eeuw al bijna Zuid-Frankrijk was voor de Nederlandse elite. Steden zoals Napels hadden hun Griekse karakter behouden. Nero kwam er graag, zoals we nog zullen zien. Daarom kan het ook zijn dat Seneca, die zich niet helemaal uit Nero's kring had kunnen terugtrekken, daar in het gezelschap van de heerser had verkeerd.

Naar die voorstadsvilla begaf de gardeofficier zich tegen het vallen van de avond en liet het complex omringen door groepen soldaten. Seneca zat in gezelschap van zijn vrouw Pompeia Paulina en twee vrienden aan het avondmaal toen de officier van de garde Nero's orders aan hem overbracht.

Seneca bevestigde dat Piso zich had beklagd over zijn weigering om elkaar te bezoeken. Hijzelf had zijn gezondheid en behoefte aan

rust als excuus opgegeven. Hij had geen reden gehad om het welzijn van een particulier persoon boven dat van zichzelf te stellen. Op elegante wijze weerlegde Seneca zo het verwijt dat hij Piso's leven belangrijker vond dan zijn eigen bestaan. Dat zou majesteitsschennis zijn, want een trouw onderdaan hoorde het leven van de vorst boven alles te stellen. Deze kon echter zeker zijn van Seneca's loyaliteit en dat was geen loze praat, want 'hij had nu eenmaal geen aard geneigd tot vleierij. En dit was niemand beter bekend dan Nero, die vaker Seneca's vrijmoedigheid dan zijn slaafsheid had ondervonden.' Deze meesterlijke slaafse vleierij past helemaal bij de aard en de woordkunst van Seneca. We zullen daarvan nog talrijke staaltjes tegenkomen.

Deed Seneca met deze betuiging van trouw een laatste, opportunistische poging om zijn hachje te redden? Of wilde hij het nageslacht doordringen van de willekeur van de tiran tegenover zijn eigen absolute trouw? Seneca maakte zich geen illusies. Hij wist dat zijn laatste uur had geslagen. Het ging er nu om het laatste levensbedrijf zo goed mogelijk te spelen.

De gardeofficier bracht verslag uit aan Nero in aanwezigheid van diens vrouw Poppaea Sabina en de commandant van de garde Tigellinus, 'die voor de razende vorst de intiemste raad waren. Hij vraagt of Seneca aanstalten maakte tot een vrijwillige dood.' De uitdrukking 'vrijwillige dood', *voluntaria mors*, is de gangbare aanduiding voor 'zelfdoding' in het Latijn. In de oudheid bestond immers het begrip zelfmoord niet. Daarom ontbrak ook een sinistere benaming. Pas in de christelijke middeleeuwen bedacht een theoloog de term *suicida* voor iemand die zich ombrengt, nota bene om zijn afkeer tegen Seneca uit te drukken, de heiden die door zijn moraalfilosofische geschriften veel prestige onder collega-godgeleerden genoot (p. 243).

'Hierop bevestigde de gardeofficier dat er niets droevigs in zijn woorden of gelaat te bespeuren was geweest. Dus kreeg hij het bevel terug te gaan en de dood aan te zeggen.' Dit 'aanzeggen van de dood' hield een zelfdodingsbevel in. Doorgaans gaf de getroffene daaraan willig gehoor. Niet alleen bespaarde de gedoemde zich zo foltering, veroordeling en executie, maar ook verzekerde hij zich van een fatsoenlijke begrafenis en voorkwam hij confiscatie van het familiebe-

zit. Een 'premie op haast maken', *pretium festinandi*, noemt Tacitus deze postume zorg voor de nabestaanden cynisch (Jaarboeken 6,29).

De gardeofficier had niet veel trek in deze missie en begaf zich naar een van de twee commandanten van de garde, Lucius Faenius Rufus, die net als hij aanvankelijk had deelgenomen aan Piso's complot. Moest hij het bevel van de vorst gehoorzamen? Wel degelijk, kreeg hij te horen, 'in de laffe gelatenheid van iedereen' tekent Tacitus grimmig aan. 'Hij bespaarde zich echter spraak en aangezicht', met andere woorden hij durfde de persoonlijke confrontatie niet aan, maar stuurde een honderdman naar Seneca toe 'om hem de uiterste noodzaak aan te zeggen', een ander eufemisme voor het zelfdoingsbevel.

Seneca 'vraagt onverschrokken om de papieren van zijn testament. Als de honderdman weigert, wendt hij zich tot zijn vrienden. Nu hem belet werd dank uit te drukken voor hun verdiensten, verklaarde hij wat hij als enige, maar wel mooiste bezit had na te laten, namelijk het beeld van zijn leven. Als ze dat in ere hielden, zouden ze de faam van een goede levenshouding erven als vrucht van bestendige vriendschap.' Het is duidelijk dat Seneca bepaald niet aan deemoed leed. In zijn filosofische geschriften stelt hij zich op als iemand die nog maar op weg is naar het volmaakte inzicht. Hij is maar een *imperfectus* of een *proficiens*, iemand die vorderingen maakt op weg naar de ware wijsheid, de *sapientia*. Maar in zijn laatste levensakte legt hij alle valse bescheidenheid af en demonstreert een messiaans zelfbewustzijn: doe dit tot mijn gedachtenis.

'Nu eens met zachte, dan weer met strenge woorden probeert hij hun verdriet te beteugelen en roept hen op tot fermheid.' De antieke en moderne lezer moet hier de scène in Socrates' kerker herkennen. Ook de Atheense wijze troostte en bemoedigde in de dodencel zijn vrienden. Niet alleen de auteur Tacitus roept dat tafereel in herinnering, ook de acteur Seneca zorgt daarvoor. Hij is bewust bezig met een heropvoering van Socrates' laatste uren. Socrates was immers voor alle filosofische richtingen het toonbeeld van de wijze. Hij was voor antieke intellectuelen wat Jezus voor de christenen werd. (Afbeelding 2.) 'Waar waren nu lessen van wijsheid, waar de rede die zoveel jaar lang zich had bezonnen op bestaansrisico's?' Met deze reto-

rische vragen verwijst Seneca naar de stoïsche leer. Deze wilde zijn aanhangers wapenen tegen alle wisselvalligheden van het leven. Door zijn eigen ratio te gebruiken beseft de wijze dat alles wat hem overkomt deel uitmaakt van de grote wereldorde. Zich verzetten tegen de lotsbeschikkingen is onwijs. Ben je bedroefd omdat je zoon of je vrouw gestorven is? Wist je dan niet dat mensen sterfelijk zijn? De stoïcus temt zijn aandoeningen. De nagestreefde ‘aandoeningsloosheid’, *apatheia*, is dus veel meer dan het moderne ‘apathie’ met haar bijbetekenis van passiviteit en lethargie.

‘Wie was toch onkundig van Nero’s wreedheid? Er restte na het ombrengen van moeder en broeder niets meer dan dat hij er ook de moord van zijn opvoeder en leermeester aan toevoegde.’ De omgebrachte moeder is Agrippina, die Nero in 59 op zo’n ingenieuze manier liet ombrengen dat zijn schuld voor iedereen duidelijk was, zoals we in hoofdstuk 6 zullen zien. Indertijd had Seneca als Nero’s raadsman de daad als politiek noodzakelijk vergoelikt en geholpen om de reputatieschade te beperken. Pas in het licht van de dood komt Seneca voor de waarheid uit, zonder zijn eigen kwalijke rol te bekennen. Bij de moord op Nero’s halfbroer Britannicus kort nadat Nero in 54 aan de macht kwam, had hij gezwegen en zichzelf waarschijnlijk wijsgemaakt dat het ging om onvermijdelijke hofintriges. Wat Nero’s moorden in de ogen van Romeinen bijzonder weerzinwekkend maakt is het gebrek aan trouw. Het ontbreekt hem aan *pietas* tegenover zijn moeder, broeder en nu ook tegen zijn *educator* en *praeceptor*, zoals Seneca zichzelf aanduidt. Met ‘opvoeder’ en ‘leermeester’ omschrijft hij de rol die hij vanaf 49 speelde toen Agrippina hem belastte met de opvoeding van de jonge prins.

Deze verwijten maakte hij, zegt Tacitus, als het ware tegenover het publiek. Seneca kon er namelijk zeker van zijn dat zijn vrienden voor verbreiding van zijn woorden zouden zorgen. Dan richt Seneca zijn aandacht op zijn vrouw Pompeia Paulina. Hij omhelst haar en ondervindt even een moment van zwakte die haaks staat op de fermheid die hij tot dusver demonstreert. Hij smeekt haar maat te houden in haar verdriet en dat zeker niet voor altijd te koesteren. Ze moest ‘in gedachtenis aan een leven dat moreel hoogstaand was geleid, het gemis van haar echtgenoot met eerbare troostredenen verdragen’. Voor de

moderne lezer is Seneca's hoogmoed onverteerbaar. Paulina moest zich immers voortaan zijn leven voor ogen houden. Als trouwe weduwe moest zij de herinnering aan haar edele man cultiveren. Hij deelde haar de postume rol toe die moderne schrijversweduwen vaak spelen. Met een gebrek aan empathie, dat typisch is voor antieke mannen, vraagt Seneca zich geen moment af of voor haar nog een nieuw leven mogelijk is. Hij verwacht van haar volstreekte trouw ook na de dood.

'Zij echter verzekert hem dat ook voor haar de dood bestemd is en verzoekt om de hand van de doodsvoltrekker.' Paulina betoont zich hier de Romeinse modelvrouw voor wie trouw, *fides*, boven alles gaat. Volgens die Romeinse waarde volgden vrouwen en andere volgelingen de heer des huizes in de dood. Paulina's verzoek 'om de hand van de doodsvoltrekker' betekent dat assistentie bij zelfdoding vanzelfsprekend voorhanden was. Verderop in het verhaal komt nog zo'n helper in beeld.

Seneca is buiten zichzelf van vreugde over Paulina's reactie. Volgens Tacitus gunde hij haar van harte de glorie van deze daad. Tegelijk liet hij zich, nog steeds volgens Tacitus, leiden door zijn liefde: hij mocht 'de uniek beminde' niet overleveren aan wraakoefeningen. 'Ik had je vertroosting voor het voortbestaan aangereikt,' zei hij, 'jij verkiest de glorie van de dood. Ik zal je dit toonbeeld niet misgunnen. Ook al is de standvastigheid in deze vastberaden afloop bij ons beiden gelijk, er is meer ophef in jouw einde. Hierna openen ze met één en dezelfde haal de armen met ijzer.' Hoewel Seneca en Paulina zelf als handelende personen worden voorgesteld moeten ze zich de aderen met een scalpel hebben laten openen door de 'doodsvoltrekker', een chirurgijn of de medicus Statius Annaeus, die in een later stadium assistentie verleent. Voor de oudheid is er geen principieel verschil tussen zichzelf de dood aandoen of laten aandoen, mits men niet uit lafheid de hand van een ander nodig heeft, zoals Nero in 68. Medici werden niet opgezadeld met een eigen ethische verantwoordelijkheid, zoals in de huidige Nederlandse wetgeving ten aanzien van euthanasie. Het was niet aan hen om vast te stellen of een lijden onverdraaglijk en uitzichtloos was. Ze waren niet meer dan de instrumenten van de wil van hun opdrachtgever. Zij waren de cliënten, niet

hun patiënten. Die ondergeschikte positie had te maken met hun maatschappelijke status. Vaak waren het slaven of ex-slaven. Ze kregen in een huishouden wel een vertrouwenspositie, maar ze kenden hun plaats. Statius Annaeus draagt de familienaam van Lucius Annaeus Seneca. Natuurlijk zou het om een verwant kunnen gaan, maar waarschijnlijk is het een vrijgelaten slaaf die zoals gebruikelijk de familienaam van zijn patronus kreeg.

Seneca's bejaarde en door ascese getaande lichaam liet maar weinig bloed vloeien. 'Hij verbreekt ook de aderen van benen en knieën.' Opnieuw geldt volgens de tekst de opdrachtgever Seneca als de drijver: hij is het die de aderen van benen en knieën doorsnijdt, terwijl natuurlijk die meervoudige ingrepen door een ander zijn uitgevoerd.

Seneca wordt door hevige pijnen afgemat. Hij is bang dat de vastberadenheid van zijn vrouw wordt gebroken door de waarneming van zijn lijden en dat hij zelf de aanblik van haar kwellingen niet kan uithouden. Daarom overreedt hij haar naar een andere kamer te gaan. Ook dit wegsturen van de vrouw volgt Socrates' voorbeeld, alleen moest zijn Xantippe al veel eerder vertrekken. Het tijdsverschil is tekenend voor het verschil in betekenis die Grieken en Romeinen toekennen aan de huwelijksverbintenis. Bij de Grieken is de vrouw veel onzichtbaarder, ook in letterlijke zin: op grafreliëfs worden man en vrouw maar zelden samen afgebeeld, terwijl vaak op Romeinse grafstenen echtparen voorkomen. De Romeinse echtgenote heeft meer de positie van partner, al blijft ze de junior partner.

Ook op het laatste moment liet Seneca's welsprekendheid hem niet in de steek, zegt Tacitus met lichte ironie. Hij dicteerde aan secretarissen nog heel wat uitspraken die zo wijd verbreid werden dat Tacitus ervan afziet ze in zijn verslag op te nemen, tot leedwezen van de moderne lezer. De aanwezigheid van meerdere schrijvers maakt eens te meer duidelijk hoezeer Seneca zijn levenseinde regisseerde.

Vervolgens richt Tacitus de camera op het nevenvertrek waar Paulina met de dood worstelt. Omdat Nero niets tegen haar persoonlijk had en hij toch beducht was voor de haat die onnodige wreedheid opriep, gaf hij het bevel haar dood te beletten. Op aansporing van de soldaten verbinden slaven en vrijgelatenen haar armen en stelpen het bloed. Was hier opzet van Paulina's kant in het spel? Al gauw deed het

gerucht de ronde dat ze de roem van het delen van de dood met haar echtgenoot alleen zocht zolang ze Nero voor onverbiddelijk hield. Toen er hoop gloorde zou ze zich gemakkelijk hebben laten winnen voor het leven. Dit rekte ze nog enkele jaren, waarin ze lofwaardig de herinnering aan haar echtgenoot in ere hield. De bleekheid van al haar leden en in het bijzonder van haar gezicht getuigden ervan dat ze heel wat levenskracht had verloren. Tacitus beschouwt het bericht dus als kwalijke roddel, maar hij kan het niet laten ook boze geruchten even te vermelden.

Daarna keren we weer terug naar het hoofdtoneel. De dood wil voor Seneca maar niet komen. Dan vraagt hij Statius Annaeus ‘beproefd in trouwe vriendschap en medisch kunnen om het vergif tevoorschijn te halen dat allang was voorzien’. Het ging om het scheeringsap waarmee de doodvonnissen werden voltrokken aan degenen die bij publiek vonnis van de Atheners waren veroordeeld. In het algemeen gold het gebruik van vergif voor zelfdoding als een laffe methode, goed voor vrouwen en slaven. Bovendien ontsierde dit onmannelijke middel het uiterlijk van de dode – ook na de dood wenste een antiek mens decorum te bewaren. Maar het feit dat Socrates met dit *conium maculatum* was geëxecuteerd, hief alle bezwaren op. Ter vergelijking kan men denken aan het kruis, het minderwaardigste executiemiddel, dat door Jezus’ terechtstelling voor altijd geheiligd werd.

Het Atheense gebruik van gif om een doodvonnis te voltrekken getuigt van een opmerkelijk beschavingspeil.¹ Executies werden niet met excessief geweld in het openbaar uitgevoerd zoals in alle premoderne samenlevingen gebruikelijk was (en is). In de beslotenheid van de staatsgevangenis moest de veroordeelde het vonnis aan zichzelf voltrekken.

Waren er voor de medicus Statius Annaeus dan geen morele bezwaren om het gif te verstrekken? Schond hij zijn artseneed niet? Bij de eed van Hippocrates zweert de arts immers: ‘en niet zal ik aan iemand desgevraagd een dodelijk middel toedienen’. Zelfs in de moderne tijd beweren artsen dat ze op grond van hun artseneed geen hulp mogen verlenen bij euthanasie. Op die bewering is nogal wat af te dingen. In de eerste plaats wordt aan geen enkele artsenschool ter wereld de letterlijke antieke tekst gebruikt.² Bovendien gaat het in die

passage uit de antieke tekst helemaal niet om hulp bij zelfdoding. De hippocratische arts zwoer zich niet te zullen lenen voor sluipmoord.³ In het intieme contact dat de arts met zijn patiënt had, kon hij immers gemakkelijk een gif toedienen. Er bestond een grote argwaan tegen criminele artsen en niet ten onrechte. Zo gebruikte de lijfarts van Nero's adoptievader Claudius een veer, die braakneigingen moest opwekken, om steels vergif in de keel van de vorst te brengen.⁴ Als een patiënt een hippocratische dokter inhuurde, was hij gegarandeerd veilig voor zulke praktijken.⁵ Er is dus geen enkele reden om aan te nemen dat Seneca's medische helper over gewetensproblemen moest heenstappen voordat hij het socratische gif tevoorschijn haalde. Er zijn trouwens andere voorbeelden bekend van dokters die gewoon deden wat hun opdrachtgever wilde, namelijk hun de dood bezorgen. Maar Seneca slikte het Atheense gif tevergeefs, want zijn lichaam was al te koud en daardoor immuun voor de werking van het gif. 'Ten slotte ging hij in een bekken met warm water staan', om de bloedsomloop te stimuleren zodat het scheerlingsap toch werkte of het bloed beter uit de geopende aderen zou gaan vloeien. Dit moment is door Rubens naast andere episodes in beeld gebracht (afbeelding 1).

Hij besprenkelde de dichtstbijzijnde slaven terwijl hij zei dat hij dat vocht plengde ter ere van Jupiter de Bevrijder. Ook dit vergieten van vocht herinnerde aan Socrates. Deze vroeg aan de cipier of hij een beetje gif mocht vergieten ter ere van Zeus. De man ontraadde deze 'verspilling' omdat daarmee het gif onder de dodelijke dosis zou komen. Zinspeelde Seneca op zijn eigen bevrijding of ontsloeg hij de vertrouwelingen onder zijn personeel van slavernij?

Vervolgens werd hij in een hete badkamer gebracht. Door de damp van deze sauna werd hij 'ontziend'. Zonder omhaal werd zijn lijf daarop verbrand. 'Want zo had hij in zijn testament bepaald, toen hij nog superrijk en supermachtig maatregelen trof voor zijn einde.' Tacitus erkent zo uiteindelijk de oprechtheid van de stoïsche soberheid die Seneca preekte.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten te regelen voor alle in dit boek opgenomen illustraties, volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht zich alsnog tot de uitgever te wenden.

Eerste druk 2010

Derde druk 2011

ISBN 978 90 263 2363 8

© 2010 Anton van Hooff

Omslagontwerp Studio Jan de Boer

Omslagillustratie Edward Lear (1812-1888), Aquaduct van Nero, Rome.

Rafael Valls Gallery, Londen © The Bridgeman Art Library

Foto auteur Jaap Meijer

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers n.v., Antwerpen